

NURAY ƏLİYEVƏ*

SƏDƏRƏK ŞİVƏLƏRİNİN XARAKTERİK FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏN BİRİ: SAİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan MR-in Sədərək şivələrində səs əvəzlənmələri - saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi öz əksini tapmışdır. Göstərilir ki, Sədərək şivələri aid olduğu Naxçıvan dialekt və şivələri, o cümlədən dilimizin digər dialekt və şivələri ilə bənzər və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada sözün əvvəlində, ortasında və sonunda saitlərin bir-birini əvəz etməsi nəticəsində qalınlaşma və incələşmənin baş verməsi və onun səbəbləri göstərilmiş, dilimizin digər dialekt və şivələri, o cümlədən türk dilləri ilə marqalı müqayisələr aparılmışdır. Şivəni araşdırarkən burada fonetik fərqlərin leksik və qrammatik fərqlərə nisbətən daha çox olduğunu görürük. Sədərək şivələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri sözün müxtəlif yerlərində ə səsinin a səsi ilə, o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir. Şivələrdə baş verən fonetik hadisələr dilimizin qədim mənzərəsini göz önündə canlandırır və dil tariximizin öyrənilməsi işində də mühüm mənbədir.

Açar sözlər: dialekt və şivə, fonetika, saitlər, səs əvəzlənmələri, qalınlaşma, incələşmə.

Dialekt və şivələrdə özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər fonetik cəhətdən daha tez nəzərə çarır. Fonetik fərq sözün nə leksik, nə də qrammatik mənasına təsir etmir. Lakin bu fonetik fərqlər hər hansı bir dialekt və şivənin tarixən necə formalaşması, hansı bir xalqın dialekt və şivələri ilə əlaqəsi baxımından çox faydalıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində sait səslərinin kəmiyyəti eynidir. Sədərək şivələrində də sait səslər kəmiyyətinə görə fərqlənir. Həm ədəbi dildən, həm də bir sıra türk dillərindən fərqlənmə saitlərinin kəmiyyəti, növü deyil, ancaq variantlarıdır. Burada dialekt və şivələrimizə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri – saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Tədqiqat zamanı sait səslərin bir-birini əvəzlənməsini sait səslərin ənənəvi bölgüsü üzrə araşdırmağı məqsədə uyğun bildik.

Arxasına saitlərinin ənsıra saitləri ilə əvəzlənməsi

a>ə: qəriş, əyağ, xəlçə, qəmiş, birqədər, nəçənnix, qəytər, qaynəə, qəynata, qəyin, qəymax, qəzəmət, ləmpə, qəyə, qəyiş, qəysəvə, əmə<amma, qəmiş, qəməçi, qəmətli, qəzəyağı, qalın-qəyim, qəyde-qanun, qəyqənaş, nəzix'.

Naxçıvanın əksər bölgələrində bu sözlər bir qayda olaraq ə ilə tələffüz olunsada, Sədərək şivələrində bu sözlərdə a və ə səsləri paralel şəkildə işlənir. Yəni həm qayın, həm qəyin, həm qayçı, həm qəçi, həm qayıtmax, həm qəyitməx' variantında müşahidə edirik. Naxçıvan dialekt və şivələri üçün səciyyəvi fonetik əlamət sayılan a>ə hadisəsi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, əksər dialekt və şivələrində var.

a>ə hadisəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili də daxil olmaqla, yazılı əbidələrin dilində də özünü göstərir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da a>ə hadisəsinə rast gəlmək olur: -Ərəbəyə möhkəm yorğanla sarıdılar. Gedərkən ərəbə qıncırdısından Qazan oyandı [6, s.116]. a saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dilimizin sonrakı inkişaf dövründə də özünü göstərir. Məs.:

Çün bəyaz ilə səvadin vahid aldı illəti

Laşərik olmaq dilərsən keç bu ağü qarədən [9, s.154].

a>ə əvəzlənməsinin Azərbaycan dilinin Təbriz şivəsində olduğunu M.Məmmədov: əşəği, əslan, əyax, qərqə, səxsi, qəzən, yərax, sırqə, qərə, qərdəş, qəyə [8, s.28] sözlərində qeydə almışdır.

Qışın qərə geydi alıb mənim canımı [12, s.121].

a>ə səs əvəzlənməsi türk dillərinin bir çoxunda da özünü göstərir: uyğur dilində: atlas, ədam, əsmə, əsmər [3, s.64, 66, 72]; tatar dilində: bəyrmə, yoş<gənc, kordəş<qohum, bəger<can, ürək [7, s.87, 94]; başqırd dilində: əylən<dolanmaq, əyt<söyləmək, bəylə<bağla, yəy<çay, sos<saç; türkmen dilində: vədə, rəhet<rahat, həterletmek<xatırlatmaq, hətekt<qaltaq, mə:şu:n/maşşu:n<maşın [11, s.18].

a>ə səs əvəzlənməsi İraq-Türkman ləhcəsində də özünü göstərir: əyran, ədat, əz, ələm, qəyin, qəla, qəyınbaba, qərti, qəriş-qəriş, şəftəli, qəmçi, təcir, siləh<silah, xiyar, böhtən, bəyraq, qəymək, ətrəf, iləhi, günəh, nəmərt, təməh, təməhkər, şəğirt, qəmiş, təm, müləyim, əzəb, fələkət, ləkin<lakin, qətar, dəgirmən, çəqəq, rəhət, qarə/qərə, dünüə, lövyə, löylə<layla, yəxa, kəso, təmənna, xələ, porqə, taxtə [5, s.56]. Göründüyü kimi, İraq-Türkman ləhcəsində də Sədərək şivələrində olduğu kimi, bu hadisə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda müşahidə edilir.

a>ə hadisəsindən bəhs edərək E.Əzizov yazır: a>ə hadisəsinin orta əsrlər əbidələrinin dilində özünü göstərməsini və müasir şivələrdə canlı olmasını nəzərə alaraq, bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrdək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür [4, s.140]. E.Əzizovun fikrincə a>ə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin incələşmə xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin formalaşdığı zamanın cənub və şimal-şərq şivələrinin özünəməxsus əlaməti olmuşdur. E. Əzizov Azərbaycan dilinin türk və türkmen dillərindən fərqlənən cəhətlərindən biri kimi Azərbaycan dilinin incələşməsi, türk və türkmen dillərinin qalınlaşması meylini göstərir.

i>i. i saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Sədərək şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu hadisə sözün son açıq hecasında ə önsürə saitinin assimilyasiyası nəticəsində meydana gəlir: qəyin, qəri, qəçi, şəftəli. Sədərək şivələrində ildırım sözünün də ildirim variantı müşahidə edilmişdir. Şivələrdə bu hadisənin - i saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinin möhüd olması bu şivədə incələşmənin qalınlaşmadan üstün olması, yəni daha çox a>ə hadisəsi ilə izah olunur. Belə ki, burada a saitin ə saiti ilə əvəzlənməsi sözün son saitinin incə olmasını tələb edir. Məsələn: qəpi, qəri sözlərinin ədəbi dildəki fonetik şəkli qarı, qarıdır.

Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində i>i əvəzlənməsi qeydə alınmışdır: sindi, qindi, qinə, qış<qış, xis<xis, piçox, yaşıl [13, s.6].

Bu hadisə türkmen dilinin ərsəri dialektində də müşahidə olunur və bu hadisəni özbək və tacik dillərinin təsiri hesab edirlər.

Önsürə saitlərinin arxasına saitləri ilə əvəzlənməsi

i>i. i incə, dodaqlanmayan saitin i qalın, dodaqlanmayan saiti əvəz etməsi Sədərək şivələri üçün o qədər də xarakterik deyildir. Bu əvəzlənmə bir neçə sözdə tam i deyil, yarımcıq i kimi səslənir. Heydərabad, Qaraağac və Sədərək yaşayış məntəqələrində i saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi daha aydın hiss olunur. Kərki şivəsində isə i saiti daha möhkəmdir. Azərbaycan dilinin ilkin formalaşmasında özünü göstərən bu fonetik hadisə Sədərək şivələrində dildən çıxmıqdır. Lakin burada bir sıra qədim türk sözlərində və alınma sözlərdə i>i əvəzlənməsi özünü göstərir. Məsələn: ıxış, ılıx, yanı, ilğim, sıçan, sınıf, mıdaxıl, təsdiq, ırax, ışıltı, tarix, kafir, zalım, layix, katib, dırextur, zıqırov, sığa, xis, bildirçin.

i saitinin i saitinə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində xas olan fonetik hadisələrdən sayılır. Bu hadisə çox vaxt sözün birinci hecasında i, ş samitlərindən əvvəl, ərəb mənşəli sözlərdə isə sözün həm birinci, həm də ikinci hecasında təsadüf edilir: ılıx, ılı, ıxış, ıxırax, bildirçin, bildir, kif<kif, İbrahim, ırax, ışıltı, ınnaf, firmi, sağdışi, soldışı, qiymət, kafir.

i>i hadisəsi Füzuli şivələrində daha geniş yayılmışdır: cıms, dıfar, sıyırtımax, pıçax, mığdar, xalis, kafir, papırs, layix, qısm, gedırx, yanı [13, s.184].

i saitinin i saiti ilə əvəzlənməsinə aid göstərilən nümunələrdən görünür ki, bu əvəzlənmə, əsasən, türk mənşəli qədim sözlərdə özünü göstərir. Bu isə türk dillərinin tarixi ilə əlaqədardır. Müasir dilimizdə i səsi ilə deyilən bir çox sözlər runi yazılarında i saiti ilə işlənmişdir. Məsələn: bin<min, biç, yıl, ıylan, yılki, mıl, it [1, s.93].

i>i hadisəsi türk dillərinin bir çoxunda qeydə alınmışdır. Türk dilində: ışik, yıl, ıylan, ıldırım, yıldız [10, s.297]; tuvin dilində: bit<bit, çıl<il, it<it, dil<dil [11, s.90]; türkmen dilində: ız, ınam, mjamak, ınsaf, ıstıma, dız, dın, zınjır [1, s.349]; İraq-türkman ləhcəsində: qabır, qısmat, zabit, tılısm, xayın, sabır, səbir, sınıf<sinif, Tahir, mavi, Hafiz, hasil, xüsusi, yeddi [5, s.57]. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitinlə əvəzlənməsi

o>a. o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi Sədərək şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət sayılır. Bu fonetik hadisəyə Sədərək şivələrində çox vaxt v, bəzi hallarda isə h və sonor samitlərdən əvvəl təsadüf edilir: av, avçı, qavın<çiyəmiş, qavın<qovun (feil), avıç<avış, avışdamax, qavırma, malla, havız, avdıx, avmax, yavşan, qavzamax, davşan<dafşan, Navrız<Narvız, qahım; qavqın, qavalamax, tavla, tavlamax, savırax, savırmax, uzunsav, oxlav, cilav, cilavdar, qavırqa, qavıt, nav, navdan, avırd, avırtımax, savırmax, savırmax.

o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində qeydə alınmışdır. o>a əvəzlənməsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də özünü göstərir: -Av avlıdılar avlıdılar, quş quşladılar; -Oğlun sağdır, əsəndir. Avdırdı [6, s.21, 23].

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində: Xətayıda: Qaçma məndən, qaçma avçı deyiləm.

M.Məmmədli o>a hadisəsinin Təbriz dialekti üçün səciyyəvi olduğunu göstərir: av, avçı, malla, qahun<qovun, qapmax<qopmax, savqaq, tavlamax [8, s.18].

o>a əvəzlənməsi Arpaçay (Türkiyə) kəndlərində yaşayan azərilərin şivəsində: avçı, avla, davşan, havız, qavış, tavix [10, s.26]; Əfqanıstan əfşarlarının və Kərki türkmenlərinin dillərində: Xasrov, qavurma, av, alav, qavın [7, s.16, 19] sözlərində qeydə alınmışdır.

o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi X əsr uyğur əbidələrində: av, sav<söz, nitq; müasir uyğur dilində: savuk<soğuk, kavuşmaq, kavun<kogun [3, s.67] sözlərində özünü göstərir.

o>a əvəzlənməsinə İraq-türkman ləhcəsində də rast gəlinir: av, avçı, avıq<avıq, bıxav, bıxav, davğa, qavın, nav, oxlav, savır, savix, dalan<dolan, annan<ondan, dalaşmaq<dolaşmaq. Akademik M.Şirəliyev qeyd edir ki, göstərdiyimiz bu tipli sözlərdə Azərbaycan dilində olan o səsinə bir sıra türk dillərinə aid qədim əbidələrdə və müasir türk dillərində (bu cəhətdən türk dili daha səciyyəvidir) a səsi uyğun gəlir: M.Kaşğarıda: av, avçı, kavrul, kavur, kavuş, tavışğan; Əbu Həyyanda: av, avut, kavuz, kavzadı [13, s.44].

o>a hadisəsinə müasir türk dilində: av, avçı, avuş, avutmaq, buzağı, tavşan, tavuz, kavun, kavurma, tavla; türkmen dilində: av, avçı, qavun [11, s.9-10]; tatar dilində: kavın, tavik, ay [7, s.100] sözlərində rast gəlinir.

ö>ə. ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi cənub qrupu dialekt və şivələrində məxsus olan fonetik hadisələrdəndir. Sədərək şivələrində də ö>ə hadisəsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Cənub qrupunun digər şivələri, eləcə də qərb qrupuna daxil olan Cəbrayıl şivəsində olduğu kimi, Sədərək şivələrində də ö>ə əvəzlənməsinə əsasən diftonglarda v samitindən əvvəl rast gəlmək olur: kəsəv, əvlat, kəfşən<kəvşən, dəvlət, bənəviş, bitəv, məvizi, bənəvşə, dəvri-qədim, əfgələməx', biləv, gəvşəx', gəvşəməx', əvna, həfsələ<həvşələ.

ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin bir neçə dialekt və şivələrində də təsadüf edilmişdir: məvici, kəsək, əvlat, kəfşən, dəvri, həfsələ, dəvlət, bənəviş, əvna, dəvri, dəvrə, bitəv, bənəviş, bənəvşə [13, s.184].

ö>ə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində: əfkələ, əzbək, biləv, bənəvşə, çəmçə, kəvşəməğ, çəhrə<çəhrə, cəvlan<çəvlan [5, s.58] sözlərində özünü göstərir.

ə>ə hadisəsi türkən dilinin dialektlərində: sövdagər<şövdögör [11, s.30]; karaim dilində: əbrə (əcədad), əri (yer), әкәриз (yetim), әкәриз (nümünə), мәрпә (tullanmaq), бәкәк (sürü) [1, s.56] sözlərində qeyd alınmışdır.

u>ı. u saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən olsa da, Sədərək şivələrində əz rast gəlinir. Yalnız Kərki şivəsində bu hadisə sözün birinci hecasında sonor və y, c, z, s samitlərindən əvvəl özünü göstərir: bira, vır, zırma, pıl, biğda, piç<puç olmaq, bılax, tırp, biğ, bılaxış, bızav, bıxav, bıxarı, bırmabırma, Mısa, Mıstafa, bışqı. Digər kəndlərdə isə u saiti öz işləkliyini qoruyub saxlayır.

u>ı əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində də geniş yayılmışdır: bızav, bıxav, buynız, burn, dursın, zırma, yoxsul, miraz, tırac, toxum, tulğ, umid, bırax, yımışağ, bının, bına, bira, bırdı, qeyin, xoriz, quytıgı, qodix, arzı, qorxi, qırı, doğrı, yumrı, yuxı, oxı, cadı [5, s.58].

u>ı hadisəsi qazax ədəbi dilində: namıs, namıstı, simbat, urış<vuruş, erıs<rus; yakut dilində: bilet, biyl<bu yıl; tıvin dilində: bızaa, mında, sıldıs<ulduz; noqay dilində: bız, bızov, yumırtıka, mına, mında, tırna [1, s. 165, 239, 246, 255]; türk dialektlərində: karpız, kavın, savırmaq, barıt, armıt [10, s.1, 62]; türkən dilinin dialektlərində: йүлдиз-йылдыз, музла-рмыдыр, элмудам-алмыдам, пушт-пышт, пушда-пышда [11, s.1, 30] kimi məqamlarda işlənir. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

i>ü. i saitinin ü saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan dialektində xas olan fonetik hadisələrdən sayılsa da, Sədərək şivələrində o qədər də geniş müşahidə etmədik. Buna baxmayaraq, müşahidə zamanı burada i>ü hadisəsinə bir neçə sözdə rast gəldik: çəküş<çəkük, çərçivə, çəküş<çəkük, süfta/süftə<ilk, birinci, Füzüzə<Fırızə.

i>ü hadisəsi İraq-türkman ləhcəsində: kəsük, çəküş//çəkük, çətin, kəklük, küçük, təndür, şənnük, tələsük, düvar, züllət [5, s.60] sözlərində özünü göstərir.

i>ü hadisəsi türk dialektlərində də qeyd alınmışdır: büber<biber, bülmek<bilmek, bündür<bindir, bütür<bitir [10, s.226].

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

o>u. o səsinin u səsi ilə əvəzlənməsindən bəhs edən akademik M.Şirəliyev yazır: “O səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinin qıpçaq tipli türk dillərini özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala, Qax və bir qədər Bakı, Nuxa (Şəki), Ordubad, Muğan) görə bilirik” [13, s.53].

Sədərək şivələrində də o>u əvəzlənməsi az hallarda təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Müşahidə və müşahidə zamanı bu hadisəyə, əsasən alınma sözlərdə təsadüf etdik: paprus, telfun/telfon, Nuraşın, traxdur/turaxdur, doxdur, dirextur/direxdur, balqun, unbir, unbeş.

o>u əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də qeyd alınmışdır. Cəbrayıl şivələrində: un, umbır, u, ullar, quyun, ura, ulmax, traxdur, telfun, dormuz/durmuz; Füzulidə: quley, qumral, curav, suluxmax, abuşqa, telfun, puraqulul [13, s.183]; Meğri şivələrində: uqıl, utız/utuz, çux, yux, quç, buz <boz, şur, yul, tur, buş<boş, ut, ux, uğri, qutır, quyin, quşın, duli, nuxit, xuriz, buyın, qultux, un<on, udun/udin, utımax, qunax, nuğul, Uruş, quham, mulla, urman [13, s.74].

o>u əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində də özünü göstərir: buğça/buxça, bustan, qupard, dudax, tupağ, yurğun, luqma<loxma, sura<sonra, un<on, buğaz [5, s.60].

o>u hadisəsi tatar və başqırd dillərində də qeyd alınmışdır: ul, un, um, uk, kul (tatar); buran, burn<borc, buş, buyaq (başqırd) [7, s.88].

o>u hadisəsinə türk dilinin dialektlərində də təsadüf olunur: una, unda, guse<kosa, Usman, gunuş<konuş, sukak, gunak, gupə<kopar, buz<boz, ulan <oğlan [10, s.47-48].

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi

e>ə. e saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələri, o cümlədən Sədərək

şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu hadisəyə söz köklərində v, y, n, l samitlərindən əvvəl təsadüf olunur: əvlonmox<, çəvirmox<, səvgi, dəyil/dəl, həybə, həylə, həyləcə, əv, əvdar, nəfit, gəno, dəşən, ögəy, səvimmox<.

e>ə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Füzuli şivələrində: gəno, dəil, səvimmək, nəvit, çəvirmək, həkəyat, dəl, əv, həybə, əvlonmək, əvdar, həylə, səvgi, səvmit, səvmək [13, s.182]; Cəbrayılada: əv, səvgi, həylə, çəvirdi, dəyil [13, s.6]; İmişlidə: çəvir, səvgi, dəyil/dəl, həybə, səşəvon, əv, əvlon, var [13, s.82] sözlərində özünü göstərir.

e>ə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində həm sözün əvvəlində, həm də sözün ortasında özünü göstərir: əv, əyb, əynan/əyni, əllər, əlti, əniş, əndim, ənina, ərkan, ərkəş, əşq, bələr, bəcərmə, dəğil/dəyil, gıdəy, gəno, yadəlli, ögəy, səvda, səvgi, həyvan, həyran, həşab, çəviz, nəcə, yəşin, həkəy, həca, bələ-bələ, gəri [5, s.61].

e>ə səs əvəzlənməsi türkən dilinin ərşari dialektində qeyd alınmışdır: rə:p/rep< гелер, бə:p/би:p<вепер, гелжэх, әртир, бөрәх, чөрәх, кәллә, мәллә [11, s.41].

e>ə hadisəsi anadilli abidələrdə də öz əkinin tapmışdır. Nəsimidə:

Rüxü zülfin bəyaz ilə səvdadır [9, s.101].

Ey əvi həqdən yapılmış, sənşən əhli etibar (9, s.104).

M.Şəhriyada:

Balam, durun, qoşaq gedək əmmizə [12, s.44].

e>ə əvəzlənməsi Cənubi Azərbaycanın Təbriz dialektində də geniş yayılmışdır: yətim, ləş, bəl, kaçal, həybə [8, s.9].

e>ə hadisəsi türk dilinin qədim tarixi ilə bağlıdır. Bir sıra türkoloqlar kimi A.M.Şerbak da göstərdi ki, müasir türk dillərindəki ö və ə səsliyinə qarşı ən qədim türk dillərində ə səsi olmuşdur. Qədim türk dillərinə aid ə səsi uyğur dilində eynilə mühafizə olunmuşsa, Azərbaycan dilində bəzi sözlərdə ə, bəzilərdə ə səsi işlənir. e>ə səs əvəzlənməsinin və ə səsinin qədimliyini göstərən müəllifin Azərbaycan dilində ə səsinin bir qayda olaraq açıq hecalarda işləndiyini, onun işlənmə yerinin məhdud olduğunu söyləməsi ilə razılaşmaq olmur. Belə ki, Azərbaycan dilində ə səsinin işlənmə yeri məhdud deyildir. Əksinə, ə səsindən fərqli olaraq ə səsi sözün hər yerində, həm açıq, həm də qapalı hecalarda, həm ədəbi dilə, həm də dialekt və şivələrdə, o cümlədən Sədərək şivələrində işlənir. Şəkilçilərdə ə deyil, ə saiti özünü göstərir. Bu baxımdan ə səsinin işlənməsinə görə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, eyni zamanda Sədərək şivələri ən qədim türk dillərinə çox yaxındır.

e>ə əvəzlənməsinin X əsrə aid qədim uyğur dilinin nümunələrində mövcud olması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyini göstərir: əv, səv, səvin [3, s.158].

e>ə hadisəsi müasir uyğur dilində də mövcuddur: ərmən, əymənmək, yər, yəngə (böyük qardaşın arvadı) [3, s.70].

Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Sədərək şivələrində də fonetik fərqlər morfoloji, sintaktik və leksik fərqlərə nisbətən daha qabarıq şəkildə özünü göstərir və şivə bu cəhətdən olduqca mürəkkəbdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н. А. Тюркские языки. М.: Изд-во вост. лит., 1960. 248 с.
2. Cəferoğlu A. Anadolu illəri ağzlarından derlemələr. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 288 s.
3. Emet E. Doğu Türkistan Uygur ağzları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 519 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.

5. İraq –türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
6. Kitabı-Dəda Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
7. Махмутова Л. П. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978, 270 с.
8. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007, 240 s.
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 336 səh.
10. Olcaý S., Ercilasun A.B., Aslan E. Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 398 s.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. М.: Наука, 1984, 484 с.
12. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 480 s.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
14. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
e-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

ONE OF THE CHARACTERIC FONETIC FEATURES OF THE SADARAK ACCENTS: THE SUBSTITUTIONS OF THE VOWELS

The article contains of substitutions - the substitutions of the vowels in the Sadarak accents of Nakhchivan Autonomous Republic, included in the southern group of dialects and accents of the Azerbaijani language. It is indicated that Sadarak accents have similar and different features with Nakhchivan dialects and accents, as well as other dialects and accents of our language. Thus, here the substitutions of the vowels is widely spread phonetic phenomenon, it shows itself both at the beginning of the word, in the middle and at the end of the word. By this time mainly thickening and thinning process is happens. These substitutions attracted to the research work with comparison that is widely investigated in the theme. In exploring accents we can see that the phonetic distinctions are more than grammatical and lexical. And one of the main differences of Sadarak's accent is replacing of the sound «ə» to sound «a» and the sound «o» to sound «a» in various places of the word. The phonetic phenomena occurring in the dialects enliven the ancient picture of our language and are an important source in studying the history of the language.

Keywords: *dialect and accents, phonetics, vowels, substitutions, thickening, thinning*

Нурай Алиева

ОДНА ИЗ ХАРАКТЕРНЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ САДАРАКСКИХ ГОВОРОВ: ОБМЕН ГЛАСНЫХ

В статье рассказывается о замене звука - замена гласных в говорах Садарака Нахчыванской Автономной Республики, входящих в южную группу диалектов и говоров Азербайджанского языка. Указывается, что Садаракские говоры имеют схожие и различ-

ные особенности с Нахчыванскими диалектами и говорами, а также другими диалектами и говорами нашего языка. Здесь обмен гласных широко распространённое явление и показывает себя в начале, в середине, и в конце слова. В это время в основном происходит утолщение или же истончение. В статье эти обмены исследованы сравнительным путём. При исследовании говоров можно заметить что фонетические отличия языка больше чем грамматические и лексические. Одна из главных отличий Садаракского говора это замена звука «ə» на звук «a» и звука «a» на «o» в различных местах слова. Фонетические явления, происходящие в говорах, оживляют перед нами древнюю картину нашего языка и являются важным источником в изучении истории языка.

Ключевые слова: *диалекты и говоры, фонетика, гласные, голосовые замены, утолщение, истончение*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İlkin variant 28.03.2019*
Son variant 24.06.2019